

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

КОВАЛЬСЬКИЙ ВАЛЕНТИН КАЗИМИРОВИЧ

УДК 339.543 (477.73)

**СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МИТНОЇ СПРАВИ
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ З ДАВНІХ ЧАСІВ ДО 1917 РОКУ
(НА МАТЕРІАЛАХ МИКОЛАЇВСЬКОЇ МИТНИЦІ)**

Спеціальність 12.00.01 — теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового
ступеня кандидата юридичних наук

Одеса – 2004

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Одеській національній юридичній академії Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник кандидат юридичних наук, професор
МУЗИЧЕНКО Петро Павлович,
Одеська національна юридична академія,
професор кафедри історії держави і права

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, доцент
ОБОРОТОВ Юрій Миколайович,
Одеська національна юридична академія,
завідувач кафедри теорії держави і права

кандидат юридичних наук, доцент
КРИЖАНІВСЬКИЙ Анатолій Федорович,
Одеський юридичний інститут
Національного університету внутрішніх справ,
проректор з наукової роботи

Провідна установа Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, кафедра теорії та історії
держави і права (м. Київ).

Захист відбудеться 3 липня 2004 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої
вченої ради Д 41.086.01 Одеської національної юридичної академії
за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Одеської національної юридич-
ної академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий 29.05. 2004 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. Р. Біла

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Зі становленням України як суверенної, незалежної держави особливого значення набуло забезпечення її економічної самостійності, невід'ємним елементом якої є митна справа. Характерно, що формування і здійснення самостійної митної політики стало одним із пріоритетних напрямків українського державотворення. Розробка основ митної політики і механізму її здійснення, у свою чергу, вимагає відповідних наукових пошуків. Однак ці пошуки не можуть обмежуватися лише синхронним ракурсом, оскільки сучасний стан будь-якого явища не можна зрозуміти поза процесом його історичного розвитку, тому що воно являє собою результат даного процесу. У зв'язку з цим особливої актуальності набувають відповідні історико-правові дослідження.

Для останнього десятиліття характерним є підвищення інтересу дослідників до історії митної справи. У працях українських і російських учених розглядаються питання становлення основ митної справи за давніх часів, на території Київської Русі, розвитку митного законодавства в Російській імперії, функціонування радянської митної системи. Серед українських учених, які нині розробляють проблему історичного розвитку митної справи в Україні варто назвати Л.В. Деркача, С.В. Ківалова, А.В. Кольбенка, А.П. Павлова, К.К. Сандровського.

Незважаючи на те, що у вітчизняній юридичній літературі вже є досвід щодо проведення історико-правових досліджень з історії митної справи в Україні в цілому, проблеми становлення і розвитку митних систем регіонального рівня належної уваги з боку вчених – істориків права ще не одержали. Відсутні дослідження, присвячені історичному розвитку митної справи на території Півдня України, зокрема, Миколаївщини. Тим часом, у зв'язку з посиленням ролі регіональної митної політики, висвітлення особливостей розвитку митної політики в окремих регіонах, у тому числі південного регіону України, набуває особливої актуальності. Таким чином, актуальність теми дисертації обумовлена також її недослідженістю в юридичній науці.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана у відповідності до цільової комплексної програми НАН України “Актуальні проблеми історії українського національного державотворення” (державний реєстраційний номер 0186.0.070872). Обраний напрямок є складовою частиною наукових досліджень Одеської національної юридичної академії “Правові проблеми становлення та розвитку сучасної Української держави” (державний реєстраційний номер 0101U001195) і пов'язаний з планом науково-дослідницької роботи кафедри історії держави і права на 2001–2005 рр. за темою “Традиції і новації в правовому розвитку: історичний аспект”.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є комплексний історико-правовий аналіз шляху становлення і розвитку митної справи на території нинішньої Миколаївської області, яка є невід'ємною частиною південного регіону України.

Для досягнення поставленої мети визначені такі завдання, що розкривають спрямованість дослідження:

— вивчити та проаналізувати джерелознавчий (історико-монографічний, архівний і законодавчий) матеріал, який характеризує процес становлення і розвитку, організації і діяльності митних органів на території південного регіону України, зокрема нинішньої Миколаївської області;

— провести періодизацію історичної еволюції митної справи на території нинішньої Миколаївської області;

— виявити історичні корені, політичні, соціально-економічні та інші передумови утворення митних установ на території Миколаївщини;

— охарактеризувати організацію та діяльність митних органів по основних періодах розвитку митниці у Миколаївській області;

— визначити нормативно-правове забезпечення організації і діяльності митних органів на Півдні України;

— виробити практичні рекомендації щодо врахування досвіду історії розвитку митниці на території південного регіону України в процесі сучасного регулювання митно-правових відносин на регіональному рівні.

Об'єктом дослідження є процес створення і розвитку митної справи на території Півдня України, а також ті суспільні відносини, які склалися в результаті цього та їх правові основи.

Предметом дослідження є закономірності формування і розвитку митної справи на Півдні України.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження обрано діалектичний метод наукового пізнання соціально-правових процесів і явищ, який дає змогу розглядати їх у розвитку, та метод системного аналізу, який дозволяє проаналізувати зв'язки досліджуваних процесів і явищ з іншими соціальними процесами і явищами. Для досягнення поставленої мети у роботі були використані також спеціально-наукові (конкретно-історичний і порівняльно-правовий) і формально-логічний методи. Конкретно-історичний метод використовувався для розкриття генезису об'єкта дослідження і точного обліку всіх ситуативних умов існування останнього, порівняльно-правовий — при дослідженні розвитку митної справи у різні історичні періоди. За допомогою формально-логічних методів були проаналізовані конкретні нормативно-правові акти та їхні окремі положення, які регулювали митну справу і правове становище митних органів на той час.

У дисертаційному дослідженні використані положення і теоретичні висновки, що містяться в наукових працях дореволюційних, радянських і сучасних українських і російських юристів, істориків, економістів, серед яких,

М. Вольський, І.О. Гуржій, В. Демченко, Є.В. Додін, Є.І. Дружиніна, В.А. Золотов, С.В. Ківалов, А.В. Кольбенко, І.М. Кулішер, Л.М. Марков, П.П. Музиченко, А.П. Павлов, П.В. Пашко, А.І. Потяєв, К.К. Сандровський, А.А. Скальковський, К. Смольянинов, Б.М. Угаров, В.А. Циммерман, А.П. Шейко та ін.

Емпіричну базу роботи склала, насамперед, нормативно-галузева база митного права Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. Найбільший інтерес представляє “Повне зібрання законів Російської імперії” випуску 1830 р. У дослідженні враховані усі документи цього зібрання, які стосуються митної справи, видані з моменту укладання Кючук-Кайнарджийського миру в 1774 р. і до 1800 р. (тт. XX–XXVI), а також нормативні матеріали з цієї галузі діяльності держави, розміщені у “Зводі законів Російської імперії” (тт. 1, 5, 6).

Важливими джерелами при написанні дисертаційної роботи послужили статистичні збірники (особливо ті, які щорічно видавалися Міністерством фінансів Російської імперії) і документи звітного характеру, що надсилалися до центру з місць.

Крім друкованих джерел і даних, що містяться у науковій літературі, використані також архівні матеріали, які збереглися в архівах України і Російської Федерації: фонди Центрального державного історичного архіву Санкт-Петербурга (фонди 13, 19, 560, 40, 1307), Центрального державного історичного архіву РФ (фонди загальної канцелярії Міністерства фінансів, департаменту митних зборів), Центрального державного архіву військово-морського флоту Росії (ф. 52, 39); Центрального державного архіву древніх актів (ф. 276, 1261); обласних архівів міст Миколаєва і Одеси (фонди місцевих комітетів торгівлі і мануфактур, біржових комітетів, митниць, статистичних комітетів і місцевих адміністративних органів), Миколаївського міського архіву.

Частина вказаних джерел вводиться у науковий обіг вперше.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим комплексним монографічним історико-правовим дослідженням становлення і розвитку митної справи на Півдні України на прикладі Миколаївської митниці.

У межах здійсненого дослідження одержано наступні результати, які мають наукову новизну:

— вперше в юридичній науці детально проаналізована еволюція митної справи на території Півдня України, починаючи з давніх часів і до революційних подій 1917 р.;

— при дослідженні еволюції митної справи на Півдні України широко використовувалися архівні матеріали, частина яких введена у науковий обіг вперше;

— здійснено і запропоновано до наукового обігу авторську періодизацію історії становлення і розвитку митної справи на території нинішньої Миколаївської області;

— доведено, що корені митної справи на території Півдня України сягають глибокої давнини. Митниці і всілякі митні збори, як обов'язковий атрибут державності, виникли тут ще за часів давньогрецької колонізації. Розвинуті податкова і договірно-правова системи міст-держав, а також митна справа, у подальшому знайшли своє відображення в економічних і державно-правових процесах, що мали місце на всій території Київської Русі;

— вперше доведено, що еволюція митних органів, як інституційного утворення, на Півдні України була детермінована становленням і розвитком таких міст як Миколаїв, Херсон, Одеса. Миколаївська митна застава виникла майже одночасно із заснуванням міста Миколаєва. За досить короткий час тут сформувалися дієві підвалини митних органів, які внесли суттєвий вклад у суспільно-економічний розвиток краю;

— визначено, що створення Миколаївської портової митниці у 1862 р. знаменувало собою черговий етап розвитку митної системи на Півдні України, який пов'язується з остаточним формуванням митної політики Російської імперії. Основні елементи цієї політики стали підвалиною загальнодержавної митної справи і митної системи, яка проіснувала у такому вигляді до революційних подій 1917 р.;

— вперше обґрунтовується теза, що історичний досвід діяльності митниці на території південного регіону України має безпосередній зв'язок з формуванням і здійсненням митної політики на регіональному рівні сучасної України.

Практичне значення одержаних результатів. Викладені у дисертації положення, узагальнення, висновки можна використовувати у подальшому вивченні проблем історії митної справи в Україні, при створенні загальних праць з історії митної справи України, історії держави і права України та загальної історії держави і права. Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані при підготовці навчально-методичної літератури, у навчальному процесі, при підготовці лекцій та проведенні семінарських занять з історії держави і права України, загальної історії держави і права та митної справи України. Критичне запозичення законодавцями і працівниками митних органів України досвіду минулого дасть змогу вдосконалити діяльність сучасної митної системи держави.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження апробовані на засіданнях кафедри історії держави і права Одеської національної юридичної академії, доповідались на щорічних наукових семінарах і конференціях професорсько-викладацького складу ОНЮА (Одеса, 2003, 2004) та на “круглому столі” — “Проект Дисциплінарного уставу митної служби України” (Одеса, 2004).

Основні положення і висновки роботи використовуються у навчальному процесі, в лекціях та семінарських заняттях з дисципліни “Історія держави і права України” в ОНЮА.

Публікації. За темою дисертації опубліковано чотири наукові статті у фахових виданнях, перелік яких затверджений ВАК України.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів, які об'єднують у собі 16 підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації складає 173 сторінки, з яких текст дисертації становить 153, а список використаних джерел, що включає 282 найменування — 20 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми, показано зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, визначено об'єкт, предмет та методи дослідження, його мету та задачі, охарактеризовано джерельну базу, розкрито наукову новизну основних положень та результатів дослідження, їхнє теоретичне та практичне значення, викладено відомості щодо апробації та публікацій.

Перший розділ “Джерелознавчі і теоретико-методологічні основи дослідження становлення і розвитку митної справи на Півдні України” складається з трьох підрозділів.

У **підрозділі 1.1. “Огляд наукової літератури по досліджуваній темі”** простежується розвиток наукової думки з досліджуваної теми, зазначається, що історія митних установ, як у дореволюційній, так і у радянській літературі не була предметом спеціального наукового дослідження в історико-правовому ракурсі. Науковими розробками, що мають опосередковане відношення до даної проблематики і носять загальноісторичний характер, займалися в дореволюційній літературі головним чином представники загальної історії: О.Н. Андерсон, А.К. Брошніовський, І.В. Козловський, І.М. Кулішер, К. Ладженський, В.А. Циммерман, у радянській літературі — В.Н. Захаров, Л.Н. Марков, Б.В. Михайлов, Б.М. Чадів, С.А. Покровський, Н.Н. Шапошніко та ін.

Дослідженням окремих аспектів митної справи регіону Півдня України, його історії, джерел і факторів формування в різні роки займалися фахівці різних наук, насамперед, економісти й історики. Їхні роботи, що відрізняються безсистемністю, фрагментарністю і носять описовий характер, мають значення для цього дослідження з джерелознавчої точки зору.

До літератури з митної справи більш вузького характеру стосовно південноукраїнського причорноморського регіону, варто віднести праці дореволюційних і радянських дослідників М. Вольського, І.О. Гуржія, В. Демченка, К.І. Дружиніної, В.А. Золотова, А.А. Скальковського, К. Смольянинова, П. Стойковича, В.А. Циммермана, А. Шмідта. Предметні правові дослідження причин і умов формування митної системи на Півдні України не виявлені.

Проблеми історичної еволюції митної справи стали предметом вивчення вітчизняних учених-правознавців тільки в останнє десятиліття, тобто після отримання Україною незалежності. Зокрема, у роботах П. М. Дідусенка, Л. В. Деркача, А. В. Кольбенка, А. П. Павлова, К. К. Сандровського розглядаються питання становлення основ митної справи у давні часи на території Київської Русі, Гетьманщини, розвитку митного законодавства в Російській імперії, функціонування радянської митної системи тощо.

Незважаючи на те, що у вітчизняній юридичній літературі вже є певний досвід зі створення узагальнюючих історико-правових праць у вказаній сфері, проблеми становлення і розвитку митних систем регіонального рівня належної уваги з боку вчених-істориків права все таки ще не отримали. Тим часом, у зв'язку з посиленням на сучасному етапі розвитку державності України значення регіональної митної політики, висвітлення особливостей розвитку митної політики в регіонах, у тому числі південного регіону держави, набуває особливої актуальності. Тут рідкісними винятками є роботи З. Буричка, О. Н. Ярмиша, П. В. Пашка, Л. П. Добреля, Л. Н. Момота, в яких висвітлюються особливості формування митної справи в інших регіонах України — Тернопільщині, Слобожанщині.

У *підрозділі 1.2. “Емпірична база дослідження”* розглядається нормативно-правова база митної справи Російської імперії кінця XVIII—XIX ст., яка склала основу емпіричної бази дослідження. Вказується, зокрема, що, незважаючи на досить велику кількість джерел (законодавчі, офіційно-документальні, статистичні, звітні друковані, а також архівні матеріали), на сьогодні історія становлення і розвитку митної справи на території Південної України ще не стала предметом спеціального — історико-правового дослідження. Як у дореволюційній, радянській, так і в сучасній науковій літературі мало праць, які під історико-правовим кутом розглядали б зазначену проблему, не говорячи вже про більш-менш глибоке розкриття цієї теми з використанням згаданих джерел. Зокрема, взагалі недослідженими залишаються такі питання, як становлення, основні етапи розвитку, правові основи організації і діяльності, місце і значення митних установ на території південного регіону України.

У *підрозділі 1.3. “Митна справа як об’єкт історико-правового дослідження”* — відзначається, що ситуація, яка склалася в сучасних суспільствознавчих науках, безсумнівно, вимагає від учених освоєння і застосування нових підходів до дослідження тих чи інших явищ. Ця вимога, на наш погляд, повинна дотримуватися як історико-правової науки в цілому, так і кожного конкретного історико-правового дослідження. Не є винятком і історико-правове вивчення митної справи.

Безумовно, у будь-якому історико-правовому дослідженні при визначенні поняття окремих явищ минулого вихідним моментом є сучасне розуміння цих

понять. Тим часом, відповідні поняття, розроблені в теоретико-правовому ракурсі, недостатні через історичну мінливість цих понять; з історичним розвитком митної справи змінювалися і уявлення про її зміст і структуру. Тому в деяких випадках не тільки назви, але і зміст окремих історичних явищ не збігаються з назвою і змістом їхніх сучасних аналогів, що найчастіше й особливо наочно промежується в галузі історичного розвитку митної справи. Це також означає, що такі часто уживані сучасними вченими і практиками у сфері митної справи поняття, як “митниця”, “митна політика”, “митний контроль”, “митний суверенітет”, “митні органи”, “митний режим” тощо, що склали понятійний апарат цього дослідження, у кожній епосі, у кожній культурі, цивілізації розумілися своєрідно.

Митна справа не є незмінним явищем і знаходиться у постійному розвитку. Нинішнього вигляду вона набула в результаті тривалого історичного розвитку від суто тривіальних форм до складної за структурою митної системи. Із соціаль-

но-економічним розвитком суспільства, розширенням міждержавних зв'язків ускладнювалися і державні завдання у сфері митної справи. Відповідно, змінювалися пріоритети і засоби здійснення митної політики держави. Саме врахування зазначених моментів може застерегти вченого-історика права від презентизма (осучаснення подій минулого), що є важливим для забезпечення об'єктивності історико-правового дослідження, тому що отримання об'єктивного достовірного історичного знання про державно-правові явища — головне методологічне завдання, яке постало сьогодні перед історією держави і права.

Розділ другий “Становлення митної справи на Півдні України (від давніх часів до останньої чверті XVIII ст.)” складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 2.1. — “Біля витоків митної справи на території Півдня України”, зокрема, відзначається, що історія митної справи на території сучасної України нараховує декілька століть. Проте, через об'єктивні процеси формування державності, появу писемності на досить пізньому етапі історичного розвитку людства, нескінченні війни та інші об'єктивні причини не збереглося документальних відомостей про джерела становлення митної справи, у тому числі про митні податки і порядок їхнього стягування на території України.

Про те, що історія формування митної справи в Україні, у тому числі на південних українських землях, має давні корені, найбільш наочно може бути продемонстровано на прикладі дослідження генезису митної справи на території, яка славиться однією з найдавніших митних історій – Миколаївської області. Між іншим, мета створення найбільш об'ємної картини об'єкта дослідження вимагає від нас розглядати її в контексті становлення митної системи на всьому Півдні України, а іноді і на території всієї України.

В дисертації характеризується стан митної справи в античних містах-державах Північного Причорномор'я, зокрема, в Ольвії, яка знаходилася на території сучасного міста Миколаєва. Митниці і всілякі митні збори, як обов'язковий атрибут державності, виникли тут ще за часів давньогрецької колонізації. Митні операції, як і зовнішньоторговельні відносини античних південноукраїнських міст підлягали досить ґрунтовній нормативно-правовій регламентації. Торгово-митні відносини з грецькими містами-колоніями, римлянами, місцевими племенами, значна роль купецтва в економічному житті обумовили появу таких правових актів, як договори позики, дарування, наймання, оренди. Отже, здійснене дослідження показує, що корені митної справи на території нинішньої Миколаївської області сягають глибокої давнини.

У *підрозділі 2.2. “Митна справа на території Півдня України за часів Київської Русі”* відзначається, що подальший процес становлення митної справи на Півдні України, як і на всіх українських землях, пов'язаний з Київською Руссю — першою державою українського народу. Київська Русь мала регулярні торговельні відносини з містами Північного Причорномор'я і через ці міста вела торгівлю з Візантією і Генуєю. Разом з торгівлею зростав авторитет купців і збирачів мита. У найважливішому пам'ятнику давньоруського права — Руській Правді — захищені інтереси купців з охорони їхнього майна, а також підкреслена роль митника — збирача мита.

У *підрозділі 2.3. “Митна справа на Півдні України у XV—XVII ст.ст.”* підкреслюється, що суспільно-політичні події на українських землях, були пов'язані, починаючи з монголо-татарської навали, з різними окупаційними режимами, які вносили свої зміни у митну справу, термінологію, але головне, що за будь-якої влади, у будь-якому державному утворенні, що територіально розташовувалося на українських землях у цей період, митна справа не припиняла свого існування. Протягом декількох наступних століть українські землі практично не мали єдиної державної системи і перебували під Литвою і Польщею, що наклало відбиток на розвиток митної справи цього періоду.

Наприкінці XIV — початку XV ст. литовський уряд для захисту від татарських набігів створює на берегах Чорного моря нові укріплені замки. Ці міста-замки до кінця XV століття були не тільки військовими рубежами, але й основними митними центрами Великого князівства Литовського. Митних зборів у Литовсько-Руській державі було дуже багато, варіювалися вони в залежності від території і частоти використання. З часом литовський уряд пішов шляхом централізованого встановлення розмірів митних зборів. Була встановлена чітка система митного збору за введення і вивезення товарів.

В дисертації підкреслюється значення Статутів Великого князівства Литовського для розвитку митної справи. Литовський уряд утримував територію нижнього Побужжя не довго. Сприятливі часи для України скінчилися з виникненням Речі Посполитої. Особливістю митної політики

польської влади на українських землях було посилення економічного утиску і соціального гноблення українського народу.

Були свої митні порядки й у Запорізькій Січі, яка продовжила традиції української державності. Козацтво вело активну торгівлю, чому сприяли, як наявність їхніх вольностей, так і природні шляхи розвитку торговельних відносин. Козацько-гетьманська держава мала чітку систему митних органів. Уже тоді українські митники відзначалися високими професійними якостями, освіченістю, знанням іноземних мов.

Незважаючи на те, що козацько-гетьманська держава XVII—XVIII ст.ст. своїми південно-західними кордонами практично сягала території нинішньої Миколаївщини, митна справа тут не одержала скільки-небудь відчутного розвитку. Це пояснювалося, насамперед, тим, що між заселеними частинами України і Росії і північним узбережжям Чорного моря лежало так зване “Дике поле” — майже незаселені території, які служили турецьким і татарським військам плацдармом для набігів, грабежів і полонення жителів українських сіл і міст. Саме тому, створення митних органів на цих територіях було на той час недоцільним.

Підрозділ 2.4. “Стан митної справи на українських землях у початковий період імперської окупації” подальший період становлення митної справи на Півдні України безпосередньо пов’язує з процесом активного економіко-географічного освоєння цієї території населенням Російської імперії у XVIII ст. Внутрішні соціальні процеси, що відбувалися в Російській імперії, основні прогресивні сили — дворянство і міцніюча буржуазія — наполегливо вимагали активізації зовнішньої політики держави на південному напрямку.

По закінченні першої російсько-турецької війни царський уряд зробив ряд зусиль, спрямованих на розвиток чорноморської торгівлі. У цей період основним пунктом, через який стала вестися вся чорноморська торгівлі Російської імперії став Херсон. Що стосується Миколаївщини, то новий етап подальшого розвитку митної справи на її території починається з утворенням у 1789 р. міста Миколаєва.

Третій розділ роботи “Миколаївська митна застава: створення, правові основи організації і діяльності (1793—1859)” складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 3.1. “Митна політика Російської імперії на Півдні України наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.: соціально-економічні передумови формування і нормативно-правове забезпечення” розглядаються політичні і соціально-економічні передумови формування митної політики на Півдні України, а також нормативно-правові основи управління митницею і діяльністю митних органів наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

Розвиток митної інфраструктури Півдня Російської імперії кінця XVIII ст. перебував у нерозривному зв’язку з політичною і зовнішньоекономічною ситуацією на той час. Саме політичні відносини імперії з європейськими

державами і зовнішньоекономічні фактори, і безпосередньо — торговельні, визначали митну політику Російської імперії, митні тарифи, розташування і штат створених митних органів.

Так, митний тариф 1819 р. був одним із найбільш ліберальних в історії країни. Не відрізняючись помірністю ставок, він не містив ніяких заборон на ввіз. Російська промисловість і торгівля не були готові до конкуренції з європейськими товарами і в 1822 р. помилку було виправлено. 20 років тривала тверда протекціоністська політика, що значно сприяло розвитку промислового виробництва і його захисту від конкуренції. Заборонний характер російський митний тариф зберігає протягом 20—40-х рр. ХІХ ст.

Управління митними зборами в центрі наприкінці ХVІІІ ст. продовжувала здійснювати заснована ще Петром І у 1718 р. Комерц-колегія. Відповідно, митні установи на Півдні Російської імперії в перші роки свого існування були за загальним правилом підлеглі Комерц-колегії, яка одержувала всі митні прибутки і здійснювала строгий контроль за їхнім надходженням. Із запровадженням у 1802 р. системи центрального державного управління — міністерств, безпосередній контроль за діяльністю митниць здійснювало Міністерство комерції. З 1811 р. система митних органів Російської імперії являла собою таку ієрархію: Митне відділення Департаменту зовнішньої торгівлі Міністерства фінансів, митні округи, митниці, митні застави, митні посади і перехідні пункти.

У *підрозділі 3.2. “Соціально-економічний розвиток міста Миколаєва у перше десятиліття після його заснування”* надається характеристика соціально-економічного розвитку міста Миколаєва у перші роки після його заснування і підкреслюється, що створення, правове становище і основні напрямки діяльності Миколаївської митної застави розглядаються у дисертації у тісному взаємозв’язку з соціально-економічним розвитком міста Миколаєва.

У *підрозділі 3.3. “Створення, правове становище і основні напрямки діяльності Миколаївської митної застави”* відзначається, що Миколаївська митна застава виникла майже одночасно із заснуванням міста Миколаєва. Вона була створена іменним Імператорським Указом 22 листопада 1793 р. і в перші роки свого існування, як і всі митні установи, була підлегла Комерц-колегії, яка одержувала всі митні прибутки і здійснювала строгий контроль за діяльністю митних органів, а з 1811 р. — Департаменту зовнішньої торгівлі Міністерства фінансів. Зі створенням митних округів Миколаївська митна застава увійшла до складу Одеського митного округу.

Одним із найбільш важливих обов’язків митників у перше десятиліття після створення митниці був прийом колоністів. Катерина ІІ активно залучала вільних колоністів до освоєння південноруських степів. Іноземцям гарантувалися земельні наділи, кошти на облаштуваність, звільнення від податків, релігійна терпимість та інші привілеї.

Незважаючи на прийняті заходи, митна справа в Миколаєві протягом першої половини ХІХ ст. розвивалася дуже повільно. Таке становище обумовлювалося

тим, що в двадцятих роках XIX ст. уряд прагнув дати Миколаєву статус винятково військово-морського порту. Це рішення дотримувалося настільки суворо, що не тільки іноземні судна ні в якому разі не могли увійти в Миколаївський порт, але і приїзд іноземця до Миколаєва був обставлений дуже складними вимогами.

У підрозділі 3.4. **“Вплив відкриття і діяльності Одеської портової митниці на подальшу долю Миколаївської митної застави”** підкреслюється, що з відкриттям Одеського порту і потім, у зв’язку з переорієнтацією уряду на Одесу, як головні морські ворота Півдня Російської імперії, Миколаїв, Херсон і Очаків втрачають торговельне значення, і незабаром у зв’язку з політичними і військовими рішеннями щодо використання Миколаївського порту з нього припиняється безпосередній вивіз зерна на зовнішній ринок.

В цілому ж, факторами негативного впливу на розвиток торгівлі, а отже, і митних установ у Миколаєві стали: 1) віддаленість його від моря; 2) закритість порту для вільного доступу іноземних суден; 3) зростання на той час ролі Одеської митниці і встановлення у квітні 1817 р. режиму порто-франко в Одесі. Подальший розвиток митної справи на Миколаївщині пов’язаний з діяльністю Миколаївської портової митниці, яку було створено 10 квітня 1962 р.

Четвертий розділ дисертації **“Миколаївська портова митниця: створення, правові основи організації і діяльності (1862—1917)”** складається з п’яти підрозділів.

У підрозділі 4.1. **“Митна політика Російської імперії та її організаційно-правове забезпечення у другій половині XIX — на початку XX ст.”** констатується, що у 50-х рр. XIX ст. в усьому світі у зовнішній торгівлі поширилися фритредерські тенденції і Російська імперія змушена була лібералізувати свою митну політику, яка відбилася згодом у митних тарифах 1850 і 1857 рр.

Систему митних установ Російської імперії середини XIX ст. можна уявити за Митним статутом 1857 р. Єдина система митних органів Російської імперії являла собою таку ієрархію: Департамент митних зборів (з 1864 р.) Міністерства фінансів, митні округи, митниці, митні застави, митні пости і перехідні пункти. Відповідно, уся територія держави поділялася на митні округи, до складу яких входили всі митниці, митні застави, прохідні пункти, що були розташовані на території округів. Кількість округів змінювалася: у 1857 р. їх нараховувалося 16, у 1892 р. — 23, у 1897 р. — 9 (з них на українських землях нараховувалося 4: Варшавський, Південний, Радомський, Радзівілівський).

У залежності від широти митних операцій і обсягу виконуваних робіт митниці на той час поділялися на найбільші — митниці першого класу (Архангельська, С.-Петербурзька, Ревельська, Ризька, Либавська, Московська, Одеська, Феодосійська, Керченська, Таганрозька), середні — митниці другого класу (Євпаторійська та ін.) і малі — митниці третього класу (Онезька,

Аккерманська, Херсонська, Маріупольська та ін.). В дисертації характеризується порядок правового регулювання митного контролю, переміщення товарів і предметів через митний кордон за Митним статутом 1857 р. До митних службовців пред'являлися строгі вимоги, як стосовно політичної благонадійності, так і стосовно поведінки. Відповідно до Митного статуту, митні чиновники не повинні вимагати і приймати подарунки ні грошима, ні речами, ні послугами.

Існувала певна система соціального забезпечення митних службовців: з їхніх окладів відраховувалися відсотки до пенсійного і інвалідного фондів, з яких чиновникам призначалася пенсія; деякі чиновники одержували грошову допомогу на виховання дітей.

У підрозділі 4.2. *“Передумови створення Миколаївської портової митниці”* підкреслюється, що подальша еволюція митної справи пов'язана з відкриттям 1 червня 1862 р. Миколаївського комерційного порту, а це, в свою чергу, стало найважливішою передумовою створення Миколаївської портової митниці.

У підрозділі 4.3. *“Миколаївська портова митниця в системі митних органів Російської імперії: правове становище, структура і загальні вимоги до проходження митної служби”* відзначається, що за правовим статусом Миколаївська портова митниця відносилася до митниць першого класу другого розряду. Відповідно до Указу № 1001 від 18 травня 1863 року Миколаївська портова митниця входила до Одеського митного округу. З 29 січня 1882 р. Миколаївська портова митниця підпорядковується Кримському митному округу, а потім, з весни 1901 р. — Південному митному округу.

На початку ХХ ст. штатний розклад Миколаївської митниці Південного митного округу нараховував 23 штатні одиниці. Для порівняння зазначимо, що штат Одеської митниці нараховував 91 штатну одиницю, Ростовської — 19, Таганрозької — 20, Керченської — 12 штатних одиниць. Хоча штат Миколаївської портової митниці був незначним, вона забезпечувала державі досить значний прибуток — тільки в 1898 р. до державної скарбниці надійшов прибуток в 612094 руб. 74 коп. (золотом).

У підрозділі 4.4. *“Основні напрямки діяльності Миколаївської портової митниці”* відзначається, що одним з найважливіших напрямків діяльності Миколаївської портової митниці була боротьба з митними правопорушеннями. Справи про дрібні митні правопорушення, а також справи про контрабанду слухалися безпосередньо в Миколаївській портовій митниці, наглядачем “за наказом”. У Миколаївському обласному архіві збереглися документи, що відбивають діяльність Миколаївської портової митниці у боротьбі зі зловживаннями у сфері митної справи.

Події Першої світової війни не могли не відбитися на стані митної справи Російської імперії. Оскільки європейські границі на 75 відсотків були охоплені воєнними діями, митний контроль у цьому напрямку на всьому кордоні був

практично паралізований. Діяльність митних органів була відновлена вже в якісно інших ідеологічних і юридичних рамках.

У підрозділі 4.5. “Загальна характеристика розвитку митної справи на Півдні України (у Миколаєві) після революційних подій 1917 р.” розглядається період історії митної справи України, який починається з революційних подій 1917 р. Відзначається, що цей період характеризувався нестабільністю. Особливо це стосувалося діяльності південноукраїнських, зокрема, Миколаївської, митниць, адже саме на Півдні влада багаторазово змінювалася. Незважаючи на такі складні обставини, саме ці роки є одними з важливих етапів історії української державності. Цей період, у першу чергу, був знаменний тим, що саме тоді відбувалася така важлива подія, як відродження української державності.

В дисертації підкреслюється вагомий внесок у розвиток митної справи України, який було зроблено під час визвольних змагань українського народу у 1917—1920 рр. Багато позитивних якостей набула митна справа за радянських часів. Радянська митна система вважалася однією з найдосконаліших у світі, попри її заідеологізованість і тоталітарний характер. Управління митною справою в СРСР відносилось до компетенції союзного уряду, в Україні не було будь-яких керівних чи взагалі координуючих структур, які займалися б митною справою. Усе це значною мірою ускладнювало роботу митних установ на місцях, у тому числі і на Миколаївській митниці протягом усього цього часу.

Історія митної справи у новій, незалежній Україні почалася із Закону “Про митну справу в Україні” від 25 червня 1991 р., тобто ще до офіційного проголошення незалежності нашої держави. А 12 грудня того ж року Верховною Радою була прийнята постанова про затвердження Митного кодексу України.

З 1 жовтня 1991 р. усі митні організації і установи Митного комітету СРСР, що знаходилися на території України, перейшли у ведення Державного комітету митного контролю України, перейменованого у тому ж році на Державний митний комітет України. Почалося здійснення широкомасштабних заходів щодо організації митної справи суверенної держави.

З цього часу і відкривається якісно новий етап в історії митниці України, Миколаївської митниці зокрема. Так, у цей період Миколаївська митниця стає повноцінною митною установою в структурі митних органів незалежної України, і у цьому напрямі здійснюються певні організаційні заходи. На Миколаївській митниці створюються нові відділи (вантажний, відділ платежів, відділ по боротьбі з контрабандою) і одночасно починається їхня комплектація новими кадрами. За роки незалежності працівниками Миколаївської митниці досягнуті значні успіхи у справі зміцнення й удосконалення митної системи країни. Але майбутній вступ України до Всесвітньої торговельної організації, інших міжнародних структур потребує значного поліпшення діяльності митних органів України.

У **Висновках** узагальнюються результати дисертаційного дослідження, підводяться його підсумки, визначаються загальні перспективи вдосконалення митної справи в Україні на сучасному етапі з урахуванням історичного досвіду минулого.

Підкреслюється, що здійснене дисертаційне дослідження вирішує важливу наукову проблему, суть якої полягає у комплексному історико-правовому аналізові шляхів становлення і розвитку митної справи на території нинішньої Миколаївської області, яка є невід'ємною частиною південного регіону України.

Здійснений аналіз свідчить, що, незважаючи на досить велику кількість джерел (законодавчі, офіційно-документальні, статистичні, звітні друковані, а також архівні матеріали), на сьогодні історія становлення і розвитку митної справи на території Південної України ще не стала предметом спеціального історико-правового дослідження. Як у дореволюційній, радянській, так і в сучасній науковій літературі відсутні роботи, які розглядали б зазначену проблему в історико-правовому ракурсі, не говорячи вже про більш-менш глибоке розкриття цієї теми з використанням згаданих джерел. Взагалі недослідженими залишаються питання становлення митної справи, основні етапи розвитку митної системи, правові основи організації та діяльності митних установ тощо.

Зроблено висновок, що історія становлення і розвитку митної справи на території нинішньої Миколаївської області має таку періодизацію:

перший період — формування первинних елементів митної справи і перших митних установ на території нинішньої Миколаївської області (з давніх часів до утворення міста Миколаєва);

другий період — формування і діяльність Миколаївської митної застави (1789—1856);

третій період — організація і діяльність Миколаївської портової митниці (1856—1917);

четвертий період — митна справа в роки визвольних змагань українського народу (1917—1920);

п'ятий період — становлення і розвиток радянської митної системи (1917—1991);

шостий період — формування митної системи незалежної України (після 1991 р.).

З урахуванням історичного досвіду, сучасного стану митної справи і перспектив її розвитку в регіонах, зокрема на території Півдня України, а також забезпечення ефективності боротьби з контрабандою та порушеннями митних правил, необхідними слід вважати такі рекомендації щодо вдосконалення і підвищення ефективності діяльності митних органів:

— необхідність внесення змін до кримінально-процесуального законодавства щодо віднесення до компетенції митних органів проведення досудового слідства у справах з контрабанди, що зменшило б завантаженість

слідчого апарату СБУ та підвищило відповідальність посадових осіб митних органів за сам факт порушення кримінальної справи, за якість проведення дізнання та слідчої перевірки;

— необхідність законодавчого врегулювання питання щодо надання митним органам права займатися оперативно-розшуковою діяльністю;

— необхідність закріплення за митними органами статусу правоохоронного органу з правом ведення дізнання та пост-аудит-контролю;

— необхідність посилення відповідальності працівників митних органів за неетичну поведінку при виконанні своїх службових обов'язків, у зв'язку з чим ввести постійний облік заохочень та дисциплінарних стягнень;

— з метою поліпшення митної справи, досягнення митними органами України європейських стандартів, підвищення матеріально-технічного забезпечення митних органів (сучасною комп'ютерною технікою, обладнанням комп'ютерних мереж, технічними засобами митного контролю), організації підготовки і перепідготовки митних кадрів, надати митним органам право залишати у своєму розпорядженні для цільового використання певного відсотка від загальної суми стягнутих митних зборів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ АВТОРА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Ковальський В. К. Становление таможенного дела на территории Николаевской области (с древнейших времен до образования города Николаева) // Митна справа. — 2003. — № 6. — С. 88-91.
2. Ковальський В. К. Основание и деятельность Николаевской таможенной заставы (1793—1856) // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць. — Одеса, 2004. — Вип. 17. — С. 376-384.
3. Ковальський В. К. Митна політика на Півдні України наприкінці XVIII — початку XIX ст.ст. // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. — Одеса, 2004. — Вип. 21. — С. 115-120.
4. Ковальський В. К. До проекту Закону України “Про Дисциплінарний статут митної служби України” // Митна справа. — 2004. — № 1. — С. 14-15.

АНОТАЦІЯ

Ковальський В. К. Становлення та розвиток митної справи на Півдні України з давніх часів до 1917 року (на матеріалах Миколаївської митниці). — Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 — теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. — Одеська національна юридична академія, Одеса, 2004.

У дисертації розглядаються становлення та розвиток митної справи на Півдні України на прикладі Миколаївської митниці. Хронологічно дослідження

охоплює період від давніх часів до 1917 р. Встановлені та охарактеризовані основні періоди розвитку митної справи на Миколаївщині. Визначені соціально-економічні і правові умови створення та діяльності Миколаївської митниці. Здійснений аналіз нормативних актів, на базі яких створювалися і діяли митні органи. Надана детальна характеристика структури, компетенції митних органів, специфіки їхньої діяльності на Півдні України. Частина матеріалів вводиться до наукового обігу вперше.

Наукове та практичне значення дисертаційного дослідження полягає в узагальненні історичного досвіду діяльності митних органів на Півдні України, внесенні конкретних рекомендацій з метою подальшого вдосконалення митної справи в Україні.

Ключові слова: митна справа, Південь України, Миколаївська митниця, Миколаївська митна застава, Миколаївська портова митниця, митна система, митний орган, митне законодавство, регіональна митна політика.

АННОТАЦІЯ

Ковальський В. К. Становление и развитие таможенного дела на Юге Украины с древних времен до 1917 года (на материалах Николаевской таможи). – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 — теория и история государства и права; история политических и правовых учений. — Одесская национальная юридическая академия, Одесса, 2004.

В диссертации впервые в украинской историко-правовой науке осуществлено историко-правовое исследование становления и развития таможенного дела на Юге Украины на примере Николаевской таможи. Хронологические рамки исследования охватывают период с древних времен до 1917 г.

В диссертационном исследовании проанализирован историко-монографический, архивный и законодательный материал, характеризующий процесс становления и развития, организации и деятельности таможенных органов на территории южного региона Украины, в частности нынешней Николаевской области; проведена периодизация исторической эволюции таможенного дела на исследуемой территории; установлены исторические корни, политические, социально-экономические и другие предпосылки создания таможенных органов на Николаевщине; проведен анализ нормативно-правового обеспечения и деятельности таможенных органов на Юге Украины. Представлена подробная характеристика структуры, компетенции таможенных органов, полномочий отдельных должностных лиц, специфики их деятельности на Юге Украины. Развитие таможенного дела тесно

увязывается с экономическим подъемом Юга Украины, усилением роли промышленно-торговых кругов.

В диссертации подчеркивается, что корни таможенного дела на территории Юга Украины уходят в глубокую древность. Таможни и всевозможные таможенные сборы, как обязательный атрибут государственности, появились здесь еще во времена древнегреческой колонизации. Свое дальнейшее развитие таможенное дело получило в экономических и государственно-правовых процессах на территории Киевской Руси. Эволюция таможенных органов, как институционального образования, на Юге Украины была детерминирована основанием и развитием таких городов как Николаев, Херсон, Одесса. Николаевская таможенная застава возникла почти одновременно с основанием города Николаева. За достаточно краткий промежуток времени здесь были созданы эффективно функционирующие таможенные органы, которые внесли существенный вклад в общественно-экономическое развитие края.

Образование Николаевской портовой таможни в 1862 г. знаменовало собой очередной этап развития таможенной системы на Юге Украины, который небезосновательно связывается с окончательным формированием таможенной политики всей Российской империи. Основные элементы этой политики стали фундаментом общегосударственного таможенного дела и таможенной системы и просуществовали в таком виде до революционных событий 1917 г.

Последующее развитие таможенного дела получило в УНР, Украинской державе, Директории, ЗУНР. Неоценимый опыт был приобретен в годы советской государственности.

В диссертации подчеркивается неразрывная связь исторического опыта деятельности таможенных органов на территории южного региона Украины с формированием и осуществлением таможенной политики на региональном уровне современной Украины.

Научное и практическое значение диссертационного исследования состоит в обобщении исторического опыта деятельности таможенных органов на Юге Украины, внесении конкретных рекомендаций с целью дальнейшего совершенствования таможенного дела в Украине.

Ключевые слова: таможенное дело, Юг Украины, Николаевская таможня, Николаевская таможенная застава, Николаевская портовая таможня, таможенная система, таможенный орган, таможенное законодательство, региональная таможенная политика.

SUMMARY

Kovalskiy V. K. The achievement and the development of customs practice in the South of Ukraine from ancient times till 1917 (in the basing on Mikolaiv Customs House). — Manuscript.

Thesis for the degree of Candidate of Law in the speciality 12.00.01 — theory and history of state and law; history of political and legal sciences. — Odessa National Academy of Law, Odessa, 2004.

The achievement and development of customs practice in the South of Ukraine are researched on the sample of Mikolaiv Customs House. Chronologically the research covers the period from the ancient times till 1917. The main periods of the development of customs practice in Mikolaiv were defined and characterized. Socially-economic and legal circumstances and activities of Mikolaiv Customs House were defined.

Regulatory legal acts which became the basis for the creation and activity of customs agencies were analyzed. The characteristics of the structure, powers of customs agencies, the peculiarities of their practical work in the South of Ukraine are given in detail.

The part of materials is being investigated for the first time. Scientific and practical importance of the dissertation consists in generalization of the historic data affecting the customs agencies in the South of Ukraine and concrete recommendations aimed at the improvement of the customs practice in Ukraine.

Key words: customs practice, South of Ukraine, Mikolaiv Customs House, Mikolaiv customs outpost, Mikolaiv Ports Customs House, customs system, customs agency, customs legal activities, regional customs politics.